

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА**

МЕЛЕШКО Наталія Борисівна

УДК 94(477)«1944/1953»:314.745.4

**СИСТЕМА ОРГАНІВ РЕПАТРІАЦІЇ «ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ»
НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (1944-1953): ОРГАНІЗАЦІЯ,
СТРУКТУРА, ФУНКЦІОНУВАННЯ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного Педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
Національний педагогічний університет імені
М.П. Драгоманова, Інститут історичної освіти,
завідувач кафедри джерелознавства та
спеціальних історичних дисциплін.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Кучер Володимир Іванович,
Державна наукова сільськогосподарська
бібліотека Національної академії аграрних наук
України, головний науковий співробітник;

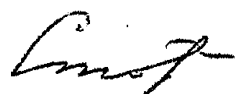
кандидат історичних наук
Пастушенко Тетяна Вікторівна,
Інститут історії України НАН України,
відділ історії України періоду Другої світової
війни, старший науковий співробітник.

Захист відбудеться «___» _____ 2014 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою : 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано «___» _____ 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

 Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У завершальний період Другої світової війни особливого значення для керівництва СРСР набуло питання повернення на батьківщину «переміщених осіб» – колишніх військовополонених, добровільних і примусових робітників, біженців. Таких людей нараховувалося біля 5 млн. осіб, а близько 2 млн. із них були етнічними українцями або ж вихідцями з України.

Проблема репатріації переміщених осіб, що останнім часом є все помітнішою в тематиці вітчизняних історичних досліджень про Другу світову та Велику Вітчизняну війни, у радянській історичній науці фактично не вивчалася. Існуючий режим не бажав відкривати широкому загалу не зовсім зручні факти радянської дійсності. Відсутність доступу до автентичних джерел не лише зумовила численні історіографічні лакуни у цій суперечливій і політизованій проблемі, але й спричинила появу низки непідтверджених документально суджень, сприяла поширенню міфів, відголоски яких закріпилися на сторінках наукових праць.

Демократизація суспільного життя в кін. 80-х – на поч. 90-х рр. ХХ ст. і розпад СРСР позитивно відбилися на вивченні проблеми репатріації жертв війни. У пострадянських країнах, а передусім у Російській Федерації, в 90-ті рр. ХХ-го – на початку ХХІ ст. з'явилися праці, автори яких робили спроби дослідження різних її аспектів. В Україні ж ще й сьогодні тема репатріації переміщених осіб присутня в історичних працях майже виключно в контексті вивчення такої категорії репатріантів як «остарбайтери». Натомість малодослідженою залишається організаційна сторона процесу повернення співвітчизників. Поза увагою вчених перебувають проблеми організації системи органів репатріації в Українській РСР, розбудови і діяльності державних установ, котрі опікувалися поверненням репатріантів, їх облаштуванням і адаптацією. Актуальність цих наукових завдань посилюється територіальними, демографічними, соціальними та економіко-галузевими особливостями, що їх мала розбудована і діюча в Українській РСР у 1944-1953 рр. система органів репатріації переміщених осіб.

Суспільна значимість наукового аналізу вітчизняних сторінок репатріації в межах дисертаційної теми посилюється з огляду на особливу актуальність питань збереження історичної пам'яті, моральної та фінансової компенсації жертвам нацизму, реабілітації політичних в'язнів сталінських таборів, відновлення історичної справедливості стосовно тисяч радянських громадян репресованих на підставі факту їх перебування в полоні чи на ворожій території.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в рамках ініціативної наукової теми «Дослідження проблем гуманітарних наук» кафедр Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена вченою радою університету 23 жовтня 2012 р., протокол № 3.

Мета дисертаційної роботи – комплексний, різноаспектний аналіз передумов, причин, практичних завдань і особливостей організації, розбудови, функціонування та ліквідації радянських управлінських органів і установ

репатріації переміщених осіб на території Української РСР на завершальному етапі Другої світової війни та у повоєнний період.

Реалізація заявленої мети зумовила необхідність послідовного вирішення таких конкретних дослідницьких **завдань**:

- із сучасних методологічних позицій проаналізувати стан наукової розробки проблеми організації та діяльності системи радянських органів репатріації переміщених осіб на території УРСР; встановити повноту її джерельного забезпечення, окреслити застосовані в дисертації методологію, методи дослідження, з'ясувати окремі спеціальні терміни;

- встановити історичні передумови, причини, а також розглянути конкретні обставини створення на території України системи радянських органів репатріації переміщених осіб; сформулювати та обґрунтувати періодизацію організації та функціонування радянських органів та установ репатріації на території Української РСР;

- з'ясувати особливості організації, розбудови та функціонування установ репатріації в прикордонній смузі Української РСР у 1944-1949 рр.; простежити структурно-організаційні зміни в мережі перевірко-фільтраційних пунктів (далі – ПФП) НКВС (МВС) і збірно-пересильних пунктів (далі – ЗПП) НКО (МЗС) СРСР, проаналізувати результати їх діяльності; висвітлити специфіку організації транспортування репатріантів територією республіки;

- розкрити загальні риси та територіальні особливості організації й функціонування в Українській РСР центральних і регіональних управлінських структур у системі органів репатріації в 1944-1953 рр.; простежити специфіку діяльності та організаційно-структурні зміни в мережі обласних приймально-розподільчих пунктів;

- узагальнити результати дослідження української ланки радянської системи репатріаційних органів, визначити питання, що потребують вивчення у майбутньому.

Об'єктом дослідження в дисертації постає система державних органів і установ репатріації переміщених осіб, створених і діючих на території Української РСР у визначений хронологічний період.

Предметом вивчення обрано процес утворення, розбудови, функціонування й ліквідації структури радянських державних органів та установ репатріації переміщених осіб, а також організаційні зміни в цій системі протягом усього періоду її діяльності.

Хронологічні рамки дисертації окреслені 1944-1953 рр. У зазначений період на території Української РСР функціонували центральна та регіональні управлінські структури репатріації, відповідні ПФП і ЗПП на кордоні та приймально-розподільчі пункти для репатріантів в областях.

Географічні межі роботи охоплюють територію Української РСР в адміністративних кордонах другої половини 40-х – початку 50-х рр. ХХ ст.

Методологія та методи дослідження ґрунтуються на загальних принципах історизму, багатofакторності, об'єктивності та системності, положеннях і принципах, що спираються на досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної

науки, враховують концептуально важливі розробки, теоретичні висновки та узагальнення, що сприяли осмисленню принципів положень дисертації. Методи дослідження залежали від специфіки проблематики, поставленої мети та конкретних завдань роботи. Авторкою широко застосовуються порівняльно-історичний і типологічний методи, метод компонентного аналізу історичних явищ, проблемно-хронологічний. Ряд конкретних наукових завдань дисертантка вирішує за допомогою методичного набору інших наук. Аналізуючи нормативно-правову базу репатріації, авторка застосовує метод контекстної інтерпретації правових актів. При вивченні конкретних кількісних показників діяльності органів репатріації активно застосовувалися математичні та статистичні методи.

Наукова новизна дисертації зумовлена постановкою та розробкою історичної проблеми, до цього часу не виділеної як предмет спеціального наукового дослідження.

У дисертації вперше: встановлено особливості організації, розбудови та функціонування системи радянських установ репатріації у прикордонній смузі України, центральних і регіональних управлінських структур репатріації у 1944-1953 рр.; простежено структурно-організаційні зміни в мережі ПФП НКВС (МВС) СРСР, ЗПП НКО СРСР, відділу у справах репатріації уряду Української РСР і його регіональних підрозділів, обласних приймально-розподільчих пунктів, проаналізовано результати діяльності цих установ; на основі аналізу джерельної бази розроблено й обґрунтовано періодизацію становлення і розвитку системи радянських органів репатріації переміщених осіб в Українській РСР.

Подальшого розвитку в дисертації отримали: розробка джерельної бази та історіографії проблеми; аналіз внутрішньої економічної та міжнародної політичної ситуації в умовах якої створювалася й функціонувала система радянських органів репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1944-1953 рр.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання її матеріалів і висновків для підготовки монографічних і узагальнюючих досліджень з історії України періоду Другої світової війни та повоєнного часу, збірників документів, а також у процесі викладання нормативних і спеціальних курсів у ВНЗ. Дослідження матиме значення для формування об'єктивного історичного погляду на явище репатріації в умовах тоталітарного радянського режиму.

Апробація результатів дисертації. Робота обговорена й схвалена на засіданні кафедри історії та археології слов'ян НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 3 жовтня 2013 р.). Її основні положення та висновки оприлюднювались на щорічних наукових конференціях викладачів НПУ імені М.П. Драгоманова у 2010-2013 рр., були предметом обговорення на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції «Війна. Окупація. Пам'ять. Примусові робітники з України в окупованій Європі» (Київ, 2012); Міжнародній науковій військово-історичній конференції «Холодна війна»: історія та уроки (1946-1991 рр.)» (Севастополь, 2012); П'ятій Волинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції (Житомир, 2012); П'ятих всеукраїнських драгоманівських читаннях молодих істориків (Київ, 2013).

Публікації. Основні положення дослідження відображені у 8 публікаціях. Серед них 4 статті у фахових виданнях, визначених МОН України, 1 стаття у закордонному фаховому виданні і 3 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертації зумовлена специфікою поставлених мети і завдань, логікою розкриття і характером досліджуваної теми. Праця складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 257 сторінок (із них: основний текст 190 сторінок, список використаних джерел і літератури 53 сторінки (446 найменувань); додатки 14 сторінок (5 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, її евристичний потенціал, практичне значення, визначено мету, завдання, об'єкт і предмет дослідження, територіальні та хронологічні межі роботи, схарактеризовано наукову новизну і практичне значення отриманих результатів.

У *першому розділі* «**Історіографія проблеми, методологія і джерельна база дослідження**» висвітлений сучасний стан наукової розробки теми, розкриті особливості методологічного апарату і джерельної бази дисертації.

Перші публікації з проблеми з'явилися в СРСР ще в роки війни з Німеччиною. Виразний агітаційно-пропагандистський характер мала і перша спеціальна радянська публікація з теми¹. Окремі аспекти діяльності органів репатріації знайшли відображення в мемуарній автобіографічній праці А.І. Брюханова². Дуже фрагментарне висвітлення, часом на рівні окремих згадок, проблема репатріації радянських переміщених осіб отримала на сторінках фундаментальних узагальнюючих праць радянського періоду³. Перелік публікацій радянської історіографії по проблематиці переміщених осіб в роки Другої світової війни та повоєнний період завершує ґрунтовна стаття московського академічного історика В.М. Земскова⁴.

Із розпадом СРСР вивчення теми репатріації радянських переміщених осіб активізувалося. У 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. історіографію проблеми

¹Лабин Л.О. О перемещенных лицах / Л.О. Лабин // Новое время. – 1947. – № 21. – С. 1-3.

²Брюханов А.И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / А.И. Брюханов; лит. обработка М. Виленского. – М.: Госполитиздат, 1958. – 208 с.

³История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг. - В 6-ти т. / Ред. комис.: Поспелов П.Н. (пред.) и др. – М: Воениздат, 1960-1965; История Второй мировой войны. 1939-1945. – В 12-ти т. / Гл. ред. комис.: А.А. Гречко (пред.), П.А. Жилин (зам. пред.), Е.М. Жуков (зам. пред.), В.Г. Куликов (зам. пред.), Г.А. Арбатов и др. – М: Воениздат, 1973-1982; Історія Української РСР. – Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / Редколегія тому: В.І. Клоков – відп. ред., М.М. Дятленко, В.С. Коваль, П.Т. Тронько та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 535 с.

⁴Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 гг. В.Н. Земсков // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 26-41.

поповнили праці В.М. Земскова⁵, А.А. Шевякова⁶, П.М. Поляна⁷, М.І. Семиряги⁸, М.П. Дембіцького⁹. Внутрішні і міжнародні аспекти повоєнної репатріації і проблему перевірки й фільтрації військовополонених і «оточенців» досліджує О.Ф. Бічехвост¹⁰. Примусову працю військовополонених-репатріантів, як одне з джерел повоєнної відбудови економіки СРСР, розглянув В.П. Пьянкевич¹¹. Діяльність радянських органів репатріації у Німеччині досліджувалась Ю.М. Арзамаскіним¹² та Н.Ю. Арзамаскіною¹³. Організаційно-правові основи репатріації в СРСР вивчалися І.В. Гребенщиковою¹⁴. В.В. Шевченко аналізував діяльність спецтаборів НКВС СРСР, що проводили перевірку та фільтрацію окремих категорій радянських репатріантів¹⁵. Регіональні аспекти репатріації остарбайтерів і військовополонених вивчаються у працях І.В. Говорова¹⁶,

⁵Земсков В.Н. Репатриация советских граждан в 1945-1946 годах. Опираясь на документы / В.Н. Земсков // Россия XXI. – 1993. – № 5. – С. 74-81; Земсков В.Н. Репатриация перемещенных советских граждан / В.Н. Земсков // Война и общество, 1941-1945: В 2-х кн. / Отв. ред. Г.Н. Севастьянов; Ин-т российской истории. Кн. 2-я. – М., 2004. – С. 331-358.

⁶Шевяков А.А. Репатриация советского мирного населения и военнопленных, оказавшихся в оккупированных зонах государств антигитлеровской коалиции // Население России в 1920-1950-е годы: численность, потери, миграции: Сб. науч. тр. – М., 1994. – С. 195-222.

⁷Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П.М. Полян – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: РОССПЕН, 2002. – 606 с.

⁸Семиряга М.И. Судьба советских военнопленных / М.И. Семиряга // Вопросы истории. – 1995. – № 4. С. 19-33.

⁹Дембицкий Н.П. Советские военнопленные в годы Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.П. Дембицкий; Ин-т военной истории МО РФ. – М., 1996. – 27 с.

¹⁰Бичехвост, А.Ф. История репатриации советских граждан: трудности возвращения (1944-1953гг.): монография / А.Ф. Бичехвост. – Саратов: Изд-во ГОУ ВПО «Саратовская государственная академия права», 2008. – 536 с.

¹¹Пьянкевич В.М. Репатриации и труд военнопленных как источник восстановления экономики СССР после Второй мировой войны: Монография / В.М. Пьянкевич. – СПб, 1999. – 320 с.

¹²Арзамаскин Ю.Н. Деятельность советских государственных и военных органов репатриации в 1944-1953 гг.: дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Ю.Н. Арзамаскин; . – М., 2000. – 523 с.

¹³Арзамаскина Н.Ю. Деятельность советских военных органов репатриации в Германии в 1945-1950 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Н.Ю. Арзамаскина / Военный университет. – М., 2007. – 265 с.

¹⁴Гребенщикова И.В. Организационно-правовые основы осуществления репатриации в СССР: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И.В. Гребенщикова; МВД РФ. ГОУВПО Уральский юридический ин-т. – Екатеринбург, 2009. – 238 с.

¹⁵Шевченко В.В. Деятельность лагерей специального назначения НКВД СССР в 1941-1946 гг.: дис. канд... ист. наук.: 07.00.02 / В.В. Шевченко; Волгоградский гос. ун-т. – Волгоград, 2010. – 247 с.

¹⁶Говоров И.В. Репатриация на Северо-западе РСФСР 1944-1949 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Игорь Васильевич Говоров; Санкт-Петербургский ун-т МВД РФ. – СПб., 1998. – 322 с.

О.В. Вертилецької¹⁷, В.Ю. Альбова¹⁸, І.М. Толстих¹⁹, А.Б. Суслова²⁰. Праці названих авторів створили тло сучасної російської історіографії нашої теми.

Доробок західної історіографії нашої теми репрезентують праці Н. Бетелла («Остання таємниця: насильницька репатріація в Росію 1944-1947 рр.»)²¹, Н.Д. Толстого-Мілославського («Жертви Ялти»)²², В. Якобмайєра («Від примусової праці до іноземців без громадянства. Переміщені особи в Німеччині. 1941-1945»)²³, У. Гьокен-Гайдль («Зворотній шлях. Репатріація радянських військовополонених і примусових робітників упродовж і після Другої світової війни»)²⁴, а також спільний австрійсько-російський проект «Раби Гітлера – зрадники Сталіна. Аспекти репресій щодо примусових робітників і військовополонених» (керівник – Ш. Карнер)²⁵.

Першість у вітчизняній історіографії нашої проблеми посідають наповнені значним фактичним матеріалом, аналітично глибокі праці М.В. Ковалю²⁶. Важливе теоретичне значення для дослідження проблеми репатріації переміщених осіб мають історіографічні та історично-методологічні розвідки О.Є Лисенка²⁷.

¹⁷ Вертилецкая Е.В. Репатрианты в Свердловской области в 1944 – начале 1950-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Елена Валерьевна Вертилецкая; Уральский государственный ун-т им. А.М. Горького. – Екатеринбург, 2004. – 243 с.

¹⁸ Альбов В.Ю. Филтрация в Сталино. Нижегородцы в ПФЛ № 240 / В.Ю. Альбов // Материалы VIII чтений памяти профессора Н.П. Соколова: Сб. научных тр. / Отв. ред. Е.А. Молев. – Нижний Новгород, 2002. – С. 215-220.

¹⁹ Толстых И.Н. Репатрианты Новгородской области в 1944-1948 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Игорь Николаевич Толстых; Новгородский гос. ун-т им. Ярослава Мудрого. – Великий Новгород, 2005. – 185 с.

²⁰ Суслов А.Б. Спецконтингент в Пермской области, 1929-1953 гг. / А.Б. Суслов. – М.: РОССПЭН: Фонд «Президентский центр Б.Н. Ельцина», 2010. – 421 с.

²¹ Bethell N. The last secret: Forcible Repatriation to Russia 1944-1947 / N. Bethell. – London, 1974. – 304 p.

²² Толстой Н. Жертвы Ялты / Пер. с англ. Е.С. Гессен. // Исследования новейшей русской истории. – Париж: YMCA-Press, 1988. – Т.7. – 530 с.

²³ Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Deutschland 1941-1945 / W. Jacobmeyer // Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft. – Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht in Göttingen, 1985. – Bd. 65. – 324 s.

²⁴ Goeken-Haidl Ulrike. Der Weg zurück. Die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg. – Essen: Klartext-Verl, 2006. – 573 s.

²⁵ Ruggenthaler Peter. Hitlers Sklaven – Stalins Verräter. Aspekte der Repression an Zwangsarbeitern und Kriegsgefangenen. Eine Zwischenbilanz / P. Ruggenthaler, M. Iber Walter. – Studienverlag, Innsbruck-Wien-Bozen, 2010. – 384 S.

²⁶ Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Монографія / М.В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.; Коваль М. «Остарбайтери» України – раби Гітлера, ізгої Сталіна / М.В. Коваль // Політика і час. – 1998. – № 9. – С. 74-82; № 10. – С. 68-76.

²⁷ Лисенко О.Є. Проблема «остарбайтерів» як предмет соціальної історії / О.Є. Лисенко // «...То була неволя»: Спогади та листи остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій. Ред. кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.С. Лисенко та ін. Упоряд.: Т.В. Пастушенко, М.Ю. Шевченко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – С. 7-14.

Певний внесок у дослідження теми зробили праці О.В. Буцько²⁸. Вагоме значення для висвітлення проблеми репатріації в контексті повернення на Батьківщину українських примусових робітників з Поділля мають праці С.Д. Гальчака²⁹. У кінці 90-х рр. ХХ-го – на поч. ХХІ ст. тему репатріації досліджували Л.В. Стрільчук³⁰, О.В. Забрودهць³¹, Т.Д. Лапан (Колтун)³², М.П. Куницький³³, Т.В. Пастушенко³⁴. На матеріалах МВС України дослідив питання нормативно-правового регулювання процедури перевірки переміщених осіб О.В. Потильчак³⁵.

²⁸ Буцько О.В. Репатріація українських громадян (1944 - 1946 рр.) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 1. – К.: Інститут історії України НАН України, 1997. – С. 143-158.; Буцько О.В. «С возвращеньцем»: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. праць. – Вип. 2. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – С. 148-162.

²⁹ Гальчак С.Д. Украинские оstarбайтеры подольского региона (Вторая мировая война, послевоенный период) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюри-Подолье, 2009. – 544 с.; ил.; Гальчак С.Д. На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942-2007 рр.) / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюри-Поділля, 2009. – 768 с., іл. 16 с.; Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945-2010 рр.): історичні, соціально-побутові та правові аспекти: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Сергій Дмитрович Гальчак; Ін-т історії України НАН України. – К., 2012. – 491 с.

³⁰ Стрільчук Л.В. Українські біженці та переміщені особи після Другої світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Людмила Василівна Стрільчук; Волинський державний ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк, 1999. – 175 с.

³¹ Забрودهць О.В. Волинські оstarбайтери (1941-1945 рр.) / О.В. Забрودهць // Волинь у Другій світовій війні: 36. наук. та публіцист. ст. / Гол. ред. та упоряд. М.М. Кучерепа. – Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2005. – С. 107-126.

³² Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т.Д. Лапан // Ефективність державного управління: 36. наук. праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президенті України / За заг. ред. А.О. Чемериса. Вип. 5. – Львів: Вид-во ЛРІДУ НАДУ, 2004. – С. 164-17; Колтун Т. (Лапан Т.) Умови і шляхи повернення українських оstarбайтерів на Батьківщину / Т.Д. Колтун (Т.Д. Лапан) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені І. Франка. Зб. наук. праць. Вип. 3. – Львів: Вид-во ЛНУ, 2000. – С. 295-300.

³³ Куницький М.П. Примусова репатріація радянських громадян до СРСР після Другої світової війни (український вектор): Монографія / М.П. Куницький. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2007. – 248 с.

³⁴ Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942-1953) / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с. – Бібліогр.: С. 239-265; Пастушенко Т.В. «В'їзд репатріантів до Києва заборонено...»: повоєнне життя колишніх оstarбайтерів та військовополонених в Україні / Т. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України, Нім. Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». – К., 2011. – 164 с. – Бібліогр.: С. 146-164; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси / Ред. кол.: В.А. Смолій (голова колегії), Г.В. Боряк, Ю.А. Левенець, В.М. Литвин, О.Є. Лисенко (відп. ред.), О.С. Онищенко, О.П. Реєнт, П.Т. Тронько; НАН України. Інститут історії України. – К.: НВП «Вид-во «Наукова думка», НАН України, 2011. – Кн. 2. – 943 с.

³⁵ Потильчак О.В. Нормативно-правове регулювання процедури спеціальної перевірки «переміщених осіб» органами внутрішніх справ і державної безпеки в Україні (1944-1947 рр.):

Його авторству належать також дослідження, присвячені організації та діяльності прикордонних ПФП НКВС СРСР на території Української РСР у 1944-1947 рр.³⁶.

Отже, науковий доробок попередників авторки переважно стосується репатріації оstarбайтерів і військовополонених, тоді як питання організації, розбудови та функціонування власне органів репатріації на території України залишаються малодослідженими.

Джерельну базу дослідження становлять переважно неопубліковані документи з фондів державних архівів України. Найбільший за обсягом та інформативним потенціалом комплекс документів, що містять інформацію про організацію, розбудову, функціональну діяльність, структурно-організаційні зміни, а також особливості ліквідації управлінських органів та установ репатріації в Українській РСР у 1944-1953 рр., зберігається серед матеріалів фонду Р-2 – «Рада Народних Комісарів (Рада Міністрів) Української РСР». В описах 7 (1944-1949 рр.) і 8 (1950-1952 рр.) цього фонду зібрані: нормативні документи та документи загального організаційного характеру; матеріали про організацію, розбудову та діяльність ПФП НКВС(МВС) СРСР на території України; документи про організацію та діяльність прикордонних ЗПП Львівського військового округу НКО СРСР; документи Відділу у справах репатріації РНК(РМ) Української РСР; матеріали з питань організації, розбудови та функціонування мережі обласних відділів репатріації; документи про організацію, діяльність і ліквідацію обласних приймально-розподільчих пунктів для репатріантів; матеріали з питань перевезення репатрійованих громадян; документи про матеріально-побутове, харчове, медико-санітарне, грошове і житлове забезпечення та працевлаштування репатріантів; статистичні матеріали про хід репатріації.

У фонді 1 (Центральний Комітет КП(б)У) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) знаходяться різні за типами, характером, походженням і ступенем інформативності документи з питань організації прийому, перевезення, розміщення, матеріального, харчового, медичного і грошового забезпечення, працевлаштування репатрійованих громадян за 1944-1950 рр.

Документи з фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України) в нашому дослідженні представлені відомчими нормативними актами, що стосуються організації, функціонування та ліквідації прикордонних ПФП (ф. 45 – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР; ф. 46 – Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС Української РСР, МВС України). Серед документів накази, директиви, розпорядження, вказівки, інші відомчі нормативні приписи.

історичний аспект / О.В. Потильчак // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. - № 202. – Част. 2. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – С. 124-131.

³⁶Потильчак А.В. Проверочно-фильтрационные пункты НКВД-МВД в системе учреждений репатриации перемещенных лиц на территории Украины в 1944-1947 годах / А.В. Потильчак // Историк и его время. Памяти проф. В.Б. Конасова: сборник ст. / под. ред. В.В. Попова; сост. А.Л. Кузьминых. – Вологда: Граффити, 2010. – С. 305-316.

Із матеріалів Державного архіву Вінницької області (ДАВО) нами використані документи з фонду Р-2700 (Виконком Вінницької обласної Ради депутатів трудящих). Із документів Державного архіву Житомирської області (ДАЖО) нами використані матеріали фонду Р-2643 (Відділ у справах репатріації при Житомирському виконавчому комітеті обласної Ради депутатів трудящих). У Державному архіві Київської області (ДАКО) опрацьовано документи Відділу в справах репатріації виконкому Київської облради (ф. Р-880 – Виконавчий комітет Київської обласної Ради депутатів трудящих). У Державному архіві Луганської області (ДАЛО) вивчено окремі матеріали фонду Р-1779 (Виконком Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих).

До групи використаних авторкою опублікованих документів належать документальні збірники, окремі матеріали преси за 1944-1953 рр., а також спогади колишніх репатріантів. Єдиним на пострадянському просторі виданням документів і матеріалів, спеціально присвяченим темі репатріації переміщених осіб – громадян СРСР, є 3-й том виданого в Мінську 1998 р. збірника «Білоруські остарбайтери»³⁷. Цінні для дослідника теми усних свідчень колишніх репатріантів містять збірники, опубліковані в Україні на початку ХХІ ст.³⁸. Таким чином, основу джерельної бази дисертаційного дослідження склали архівні матеріали, усні історії репатріантів та опубліковані джерела, що в своїй сукупності є цілком репрезентативними для з'ясування основних аспектів теми і завдань, поставлених дослідницею.

Таким чином, аналіз джерельної бази дозволяє зробити висновок про досить повну забезпеченість теми архівними та опублікованими джерелами.

Методологічна основа дисертації базується на загальних наукових принципах історизму, проблемно-хронологічного аналізу, багатofакторності, об'єктивності, системності, а також антропологічному підході. Методичний інструментарій визначається специфікою окреслених у праці об'єкту, предмету, мети та конкретних дослідницьких завдань. Порівняльно-історичний метод застосовувався для комплексного аналізу історіографії та джерельної бази проблеми, з'ясування міжнародно-правових аспектів репатріації, для характеристики впливу поглядів радянського керівництва на проблему переміщених осіб, на формування базових основ режиму репатріації в СРСР у 1944-1953 р. Історико-генетичне порівняння застосовувалося для вивчення специфіки організації та функціонування установ репатріації, завдань і регіональних особливостей їх діяльності. Типологічний метод застосовується в дисертації у вивченні мережі управлінських установ і спеціальних об'єктів для репатріантів, їх інтерпретації як складових регіональної ланки централізованої

³⁷ Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944-1951): Документы и материалы. Кн. 3: в 2 ч. / [сост. Г.Д. Кнатько, В.И. Адамушко и др.] – Минск: НАРБ, 1998. – Ч. 1. – 368 с.; Ч. 2. – 310 с.

³⁸ Невигадане: Усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ, ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.; «...То була неволя»: Спогади та листа остарбайтерів / Гол. ред. В.А. Смолій. Ред. кол.: О.С. Артемов, С.В. Кульчицький, О.Є. Лисенко та ін.; НАН України. Інститут історії України. – К.: Ін-т історії України, 2006. – 544 с.

системи радянських органів репатріації. При вивченні окремих типів цих установ застосовано метод компонентного аналізу історичних явищ. Ряд наукових завдань дослідження авторка вирішує за допомогою методів правознавства, статистики та математики.

Отже, застосований у дисертації методичний набір наразі дозволив реалізувати мету та основні завдання дослідження.

У другому розділі «**Система репатріаційних органів у прикордонній смузі України (1944-1949)**» висвітлено процеси організації та функціонування ПФП НКВС (МВС) СРСР, ЗПП НКО СРСР, досліджено шляхи і перебіг транспортування репатріантів на територію Української РСР.

Організація ПФП НКВС, як і всієї системи органів репатріації, бере початок з постанови ДКО СРСР № 6457-сс від 24 серпня 1944 р. Місцем їх розташування були прикордонні залізничні станції в західних і південно-західних областях України. В осінньо-зимовий період 1944-1945 рр. у роботі ПФП спостерігалися проблеми матеріально-побутового і кадрового характеру, більшість репатріантів після перевірки організовано доправлялися на місця проживання в регіони України. Пік навантаження в роботі пунктів припав на червень-липень 1945 р. З січня по жовтень 1945 р. через ПФП в Україні пройшло близько 175000 осіб. З початку 1946 р. потік репатріантів через державний кордон багатократно зменшився, і МВС СРСР розпочало їх ліквідацію, що затягнулася до лютого 1947 р.

ЗПП НКО СРСР у прикордонній смузі України були організовані постановою ДКО СРСР від 16 червня 1945 р. Справа організації збірно-пересильних пунктів покладалася на керівництво та відділи репатріації військових округів. Спонукала радянське керівництво до створення ЗПП НКО активізація процесу повернення переміщених осіб на батьківщину, збільшення навантаження на існуючі фронтові збірно-пересильні табори та прикордонні ПФП НКВС, а також ускладнення процесу перевірки і транспортування поверненців. Функції перевірки та фільтрації контингентів ПФП і ЗПП повністю залишалися в компетенції НКВС, НКДБ та органів військової контррозвідки «СМЕРШ».

Транспортування репатріантів на територію УРСР було одним з основних завдань радянських органів репатріації. Управління уповноваженого РНК СРСР з репатріації у співпраці з штабами фронтів і тилowymi органами Червоної Армії доправляли репатріантів із радянських зон окупації в Європі до державного кордону СРСР потягами, автотранспортом, або пішки. В Україні питаннями перевезення репатріантів опікувалися відділи репатріації різних рівнів. На початку репатріації, перевезення з прикордонних ПФП НКВС до місць призначення не завдавало владі особливих проблем і було безкоштовним. З початком масової репатріації потік мігрантів багатократно зріс. Добиралися репатріанти додому попутними потягами, автомобільним і гужовим транспортом, а часом і пішки. Наприклад, з липня до початку жовтня 1945 р. Ковельська залізниця перевезла 116000 репатріантів. Масового поширення набули випадки коли ешелони з репатріантами формували не враховуючи регіонів їх проживання. Дошкуляв розгул злочинності на транспорті, постійних грабунків репатріанти

знавали на всіх етапах повернення додому. У завершальний період репатріації поодинокі поверненці вже перевозилися в окремих вагонах пасажирських потягів. Не дивлячись на всі проблеми розореної війною країни, об'єктивні та суб'єктивні труднощі, до весни 1946 р. основна маса переміщених осіб – громадян СРСР була вивезена з радянських зон окупації в Європі на батьківщину.

Таким чином, створення мережі установ репатріації на західних і південно-західних кордонах у межах України зумовили: розвинута мережа залізниць, територіальна наближеність до районів концентрації «переміщених осіб» у Європі, а також значна кількість серед репатріантів українців чи вихідців з України.

У *третьому розділі «Центральні та регіональні державні органи й установи репатріації в Українській РСР (1944-1953)»* розкрито загальні риси та територіальні особливості організації й функціонування в Українській РСР центральних і регіональних управлінських структур у системі органів репатріації. Простежено специфіку діяльності та організаційно-структурні зміни в мережі обласних приймально-розподільчих пунктів.

Центральним і керівним органом усієї системи репатріації в Українській РСР став Відділ у справах репатріації радянських громадян РНК Української РСР створений 31 серпня 1944 р. У повоєнні роки відділ організовував, координував і контролював процес репатріації радянських громадян на територію республіки, їх облаштування та соціальну адаптацію.

Штатний склад Відділу репатріації при РНК УРСР складав 12 осіб. Очолив його М.І. Зозуленко. Старшими помічниками завідуючого відділом працювали І.І. Чертов, В.А. Співак, О.Л. Власенко. Помічником завідуючого відділом призначили О.П. Мальцеву, інспектором відділу – А.І. Васюхно.

Функціональні обов'язки керівника відділу передбачали: загальне керівництво і контроль за виконанням органами влади та господарськими організаціями урядових рішень з питань репатріації. Про результати роботи відділу завідувач звітувався перед урядом УРСР та Уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації П.І. Голіковим. Сектор з питань харчування й матеріального забезпечення репатріантів контролював виконання рішень і постанов, що стосувалися питань харчування та матеріального забезпечення громадян, які поверталися на Батьківщину. У структурі відділу також працювали сектори трудового та житлового облаштування і перевезення населення. Посадові обов'язки секретаря Відділу репатріації РНК Української РСР окреслювалися веденням діловодства, технічним оформленням листування, особових справ співробітників, контролем за надходженням і надсиланням пошти відділу та виконанням його розпоряджень. У затвердженому штаті відділу було передбачено й посаду статистика.

З осені 1944-го – до початку 1947 р. основними завданнями відділу були: встановлення достовірної кількості громадян, які в роки окупації були вивезені з України на примусові роботи або з інших причин опинилися за межами державних кордонів СРСР; забезпечення контролю і сприяння якнайшвидшому перевезенню громадян із таборів репатріації у фронтовій зоні прикордонних ПФП

і ЗПП до місць постійного проживання; контроль і сприяння діяльності органів влади різних рівнів і господарських установ у прийомі та облаштуванні репатріантів, їх працевлаштуванні на місцях. Основною формою реалізації контрольних функцій Відділу репатріації РНК УРСР стали регулярні відрядження його штатних працівників у регіони республіки з метою систематичної перевірки ходу прийому поверненців в областях, а також допомога місцевій владі в їх побутовому й соціальному забезпеченні та працевлаштуванні. Ця робота ретельно планувалася, визначалися конкретні завдання, що мали бути вирішені в ході відряджень працівників центрального апарату органів репатріації в області УРСР. Важливим напрямком практичної роботи Відділу репатріації республіканського уряду було реагування на листи, звернення та скарги громадян-репатріантів і їхніх родичів.

У завершальний період репатріації, починаючи з 1947 р., до кола завдань Відділу репатріації додалася й активна агітаційно-пропагандистська робота серед етнічних українців і вихідців з України в таборах переміщених осіб у Західній Європі. Така робота передбачала підготовку агітаційних матеріалів, видання масовими накладами газетних статей і брошур, комплектування бібліотек суспільно-політичної та художньої літератури для репатріантів, організацію індивідуальних і колективних листів-звернень до співвітчизників за кордоном із закликом повертатися на батьківщину, підготовку україномовних радіопередач для закордонного ефіру, розрахованих на цю аудиторію громадян. У 1951 р. до переліку функціональних обов'язків Відділу репатріації РМ УРСР було додано індивідуальний картковий облік усіх репатріантів. З початку 1953 р. організаційну вертикаль республіканських органів репатріації почали готувати до ліквідації, а з 1 березня 1953 р. Відділ у справах репатріації при Раді Міністрів УРСР припинив своє існування.

Регіональними управлінськими структурами репатріації на території Української РСР були відповідні Відділи при виконкомах місцевих Рад депутатів трудящих. Ініціатива створення обласних відділів репатріації виходила від української сторони, а працювати ці структури розпочали з червня 1945 р. На посади начальників відділів репатріації виконкомів обласних Рад РНК УРСР призначав колишніх фронтовиків, місцевих кадрових радянських працівників, членів партії чи партійних активістів. У період організації обласних відділів репатріації не обійшлося без тяганини, неорганізованості, нерозуміння їх керівниками і працівниками завдань цих структур, неукomплектованості штатів.

В роботі обласних відділів репатріації важливим був суб'єктивний чинник. Багато що залежало від особистих і ділових якостей людей, призначених виконувати подібні функції, від їх власних ідеологічно корегованих переконань, від розуміння ними важливості роботи з прийому та облаштування репатрійованих громадян на батьківщині. Основними напрямками роботи обласних відділів репатріації були: прийом і облік репатрійованого населення; забезпечення та контроль його медичного і санітарного обслуговування; надання репатріантам грошової, речової та іншої матеріальної допомоги; їх працевлаштування; розгляд і вирішення скарг і заяв репатрійованих громадян і

їхніх родичів, а також організація та контроль політично-масової роботи серед репатріантів і населення області.

Рівень уваги держави до органів репатріації обласного рівня показує фінансування цієї ланки системи. У 1945 р. на ці потреби було авансовано 13 868 596 крб., 1946-го штатна чисельність і фінансування фонду заробітної плати працівників обласних відділів репатріації залишалися незмінними: у 25-ти відділах працювало 123 посадовці. У березні 1947 р. штати обласних відділів репатріації УРСР було скорочено. Відтепер у 25 відділах працювало 119 співробітників, а місячний фонд їхньої заробітної плати зріс, і складав 88 550 крб. У 1948 р. штатна чисельність працівників усіх 25-ти відділів складала 83 одиниці, а їх річний фонд заробітної плати – 800 640 крб. Зведена штатна відомість органів репатріації Української РСР за 1949 р. показує нам, що у штаті обласних відділів на той момент знаходилося вже 94 співробітники, а місячний фонд заробітної плати складав 70 125 крб. Подібний документ за 1950-й рік подає вже меншу кількість працівників ОВР – 81 особу з місячним фондом заробітної плати в 65 065 крб. У кінці 1950-го – на початку 1951 р. відбулося чергове суттєве скорочення штатів обласних відділів репатріації – чисельність їхніх працівників «урізали» вдвоє – до 42-х осіб (місячний фонд заробітної плати – 36 640 крб.). Такі штати та посадові оклади залишалися діючими до моменту ліквідації системи органів репатріації на території УРСР у січні-березні 1953 р.

У низовій ланці системи органів репатріації на території Української РСР важливе місце належало обласним приймально-розподільчим пунктам (ПРП). Початок організації ПРП було покладено 17 березня 1945 р., а необхідність їх створення в областях диктувалася очікуваною значною кількістю потенційних репатріантів. Самі ПРП бачилися республіканському керівництву як організаційно та структурно відокремлені підрозділи виконкомів обласних Рад.

ПРП усіх областей республіки були поділені на три групи. До першої групи віднесли регіони з яких окупанти вигнали понад 100 000 громадян (Київська та Харківська області). Штатна чисельність працівників ПРП цих областей планувалася в межах 9 штатних одиниць (начальник пункту, його старший помічник із матеріально-технічного забезпечення, начальник санітарної частини (лікар), фельдшер, старший помічник начальника ПРП із перевезень, старший помічник начальника пункту з політичної частини, референт-статистик, статистик і прибиральниця-кур'єр). Місячний фонд заробітної плати працівників ПРП першої групи складав 7150 крб. До другої групи областей були віднесені ті, де нацисти примусово вивезли до 100 000 громадян (Сталінська, Дніпропетровська, Полтавська, Кам'янець-Подільська, Львівська та Запорізька області), а до третьої групи області з кількістю потенційних репатріантів до 50 000 осіб (Тернопільська, Рівненська, Станіславська, Ізмаїльська, Чернівецька, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Волинська, Вінницька, Сумська, Чернігівська та Житомирська). Штатна чисельність працівників у місцевих ПРП також мала скласти 9 осіб, але оскільки обсяг виконуваної роботи передбачався меншим, то й фонд заробітної плати на ПРП 2-ї та 3-ї групи областей урізався – 6150 крб. на місяць. Загальна чисельність штатних одиниць по всіх 39-ти обласних ПРП республіки на 22

червня 1945 р. становила 312 осіб. ПРП як правило розміщувалися на території великих залізничних вузлів. Це полегшувало завдання прийому та концентрації репатріантів, їх перевезення на місця постійного проживання.

Основними функціями ПРП був прийом і розподіл репатріантів у регіоні їх довоєнного постійного проживання. Прийом поверненців передбачав організовану зустріч транспортів з цим контингентом на ПРП, реєстрацію, санітарну обробку, харчування під час перебування на пункті, тимчасове мешкання, політичну агітацію репатріантів, а також речове та грошове забезпечення нужденних. Станом на 31 грудня 1945 р. на території Української РСР функціонували 39 обласних приймально-розподільчих пунктів, через які було прийнято, зареєстровано і відправлено на місця проживання 502 721 репатріантів-українців. За цей самий період через ПРП Української РСР на батьківщину пройшло 442 473 репатріанти-транзитники.

З березня 1946 р. почалося скорочення мережі пунктів репатріації. На 1 червня 1946 р. у республіці залишалися діючими тільки 10 приймально-пересильних пунктів. Наприкінці 1948 р. надходження репатріантів на обласні приймально-розподільчі пункти стало епізодичним, а відтак РНК Української РСР розпочав процедуру ліквідації цих підрозділів органів репатріації. Останні чотири обласних приймально-розподільчих пункти в Одесі, Харкові, Львові та на залізничній станції Ясинувата (Сталінська область) були ліквідовані у 1949 р.

Таким чином, до основних напрямків роботи відділів у справах репатріації органів влади різного рівня належали: прийом і облік репатріантів, забезпечення та контроль їх медичного і санітарного обслуговування, грошової, речової та іншої матеріальної допомоги, працевлаштування, розгляд і вирішення скарг репатріантів і їхніх родичів, організація та контроль політично-масової роботи.

Опрацювавши джерельну базу і фактографічний матеріал дисертантка дійшла таких **висновків**:

– Аналіз стану наукової розробки проблеми дає підстави виділити в розвитку її радянської історіографії два періоди (перший: серед. 40-х рр. – серед. 80-х рр. ХХ ст.; другий: серед. 80-х – поч. 90-х рр.). У перший період автори обходили питання репатріації як історичну проблему, а праці, що з'являлися, мали відверто замовний, ідеологічно-пропагандистський характер. У зарубіжній історіографії др. пол. ХХ ст. тема репатріації до СРСР розроблялася переважно в контексті вивчення проблеми повоєнного перебування переміщених осіб у Західній Європі та їх примусової репатріації. Із розпадом СРСР вивчення теми репатріації радянських громадян активізувалося як в Росії так і на Заході. Новітня вітчизняна історіографія розглядає репатріацію українців переважно в контексті повернення на батьківщину остарбайтерів. Малодослідженими залишаються питання організації, структурної розбудови та функціонування радянських органів репатріації в Україні, що й визначило наукову актуальність обраної проблеми.

Аналіз джерельної бази дозволяє констатувати досить повну забезпеченість теми архівними джерелами. Документальний масив центральних державних, регіональних і галузевих архівів України охоплює практично всі сторони і напрямки діяльності органів репатріації на її території, а в сукупності з

опублікованими документами та джерелами усної історії дозволяє комплексно вивчити проблему.

– Основною передумовою для розгортання на території України системи органів та установ репатріації став початок визволення від нацистської окупації Центральноєвропейських країн. Україна мала найбільшу серед інших республік СРСР частку потенційних репатріантів, зручне для організації пунктів і таборів репатріації прикордонне положення і важливе транзитне значення, а її економіка потребувала трудових ресурсів для повоєнної відбудови.

В історії створення та функціонування органів та установ репатріації в УРСР виділяються три хронологічні етапи. На першому (серпень 1944 р. – поч. червня 1945 р.) тривала розбудова Відділу у справах репатріації РНК, підпорядкованих йому обласних відділів репатріації, мережі прикордонних перевірконо-фільтраційних і збірно-пересильних пунктів і обласних ПРП. На другому етапі діяльності (червень 1945 р. – поч. 1946 р.) репатріаційні структури прийняли найбільше поверненців. Третій період роботи органів репатріації (1946 р. – поч. 1953 рр.) характеризується значним спадом потоку репатріантів і її фактичним припиненням.

– Поява мережі установ репатріації у межах України була викликана низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників: розвинута мережа залізниць (дозволяла порівняно швидко доправляти репатріантів на місця призначення); територіальна наближеність до районів концентрації переміщених осіб у Європі; значна кількість українців, або вихідців з України серед репатріантів.

Перевірконо-фільтраційні пункти організувалися НКВС СРСР і проводили перевірку та фільтрацію репатріантів. У частині їх матеріально-технічного, майнового і харчового забезпечення ПФП були підзвітні також і республіканським урядовим структурам. Збірно-пересильні пункти створювалися НКО СРСР при відповідних військових округах, а їх матеріально-технічне забезпечення, майнове і харчове постачання, медичне обслуговування репатріантів покладалося на армію. Як показав досвід діяльності ЗПП, вони прийняли на себе більшу частину потоку репатріантів виконуючи при цьому значне транзитне навантаження.

Для ефективного проведення репатріаційних заходів у зоні відповідальності військових округів при окружних штабах було організовано відділи репатріації. Практичну допомогу в організації роботи ЗПП надавали місцеві партійні та радянські органи. Важливу роль у забезпеченні ефективної роботи пунктів відігравав інститут уповноважених представників РНК УРСР і ЦК КП(б)У, а в ідеологічній обробці репатріантів – інститут організаторів-агітаторів.

Однією з ключових ланок організації репатріації було перевезення громадян. У процесі транспортування співвітчизників на батьківщину виокремлюється три основні етапи. На першому етапі (вересень 1944 р. – січень 1945 р.) перевезення репатріантів із прикордонних ПФП НКВС до місць призначення не завдавало особливих проблем, передусім, через дуже незначну кількість поверненців. Найбільше навантаження на транспортні комунікації припало на другий – основний період репатріації, що окреслюється січнем-груднем 1945 р. Різке

зростання пасажиропотоку репатріантів загостило існуючі, типові для розореної війною країни проблеми, внесло плутанину й додало неорганізованості справі перевезення значних мас репатріантів. Не дивлячись на всі проблеми, об'єктивні та суб'єктивні труднощі, до весни 1946 р. основна маса переміщених осіб – радянських громадян були вивезені на батьківщину. Заключний період репатріації (1946-1953 рр.) характеризується покращенням у перевезенні репатріантів і реемігрантів. Вони все частіше перевозилися в окремих вагонах потягів пасажирського сполучення. З 1949 р. була запроваджена практика розміщення репатріантів-транзитників у готелях. Майже всі витрати на перевезення брала на себе держава.

– Центральним органом системи репатріації в Україні став Відділ у справах репатріації РНК УРСР, що організовував, координував і контролював процес повернення, облаштування та соціальної адаптації репатріантів. Основними функціями відділу були: організація і контроль харчування та матеріального забезпечення, перевезення, трудового та житлового облаштування громадян, які поверталися на Батьківщину; обробка статистичної інформації з питань організації і ходу репатріації, підготовка статистичної звітності для керівних партійних і державних органів. Структура відділу була організована за галузевим принципом із прямим підпорядкуванням усіх підрозділів завідувачу.

Першочерговими завданнями Відділу репатріації при РНК Української РСР були: систематичний контроль усіх ланок репатріаційного процесу на території республіки; спрямування діяльності державних і господарських органів у справі репатріації співвітчизників; забезпечення організованого повернення громадян.

Аналіз структурно-організаційних аспектів діяльності обласної ланки органів репатріації в УРСР свідчить, що безпосередніми передумовами появи відділів репатріації у структурі облвиконкомів були: потенційно значна кількість репатріантів-українців і транзитників і недооцінка місцевими чиновниками важливості роботи з цими людьми. Створені за ініціативи республіканського керівництва, обласні відділи у справах репатріації в організаційний період потерпали від чиновницької тяганини, неорганізованості, нерозуміння керівниками і працівниками завдань цих структур, неукомплектованості штатів. У справі налагодження роботи обласних відділів репатріації надзвичайно важливим був суб'єктивний чинник. До основних напрямків роботи відділів репатріації виконкомів обласних Рад належали: прийом і облік репатріантів; забезпечення і контроль їх медичного і санітарного обслуговування; надання грошової, речової та іншої матеріальної допомоги; працевлаштування; розгляд і вирішення скарг і заяв репатріантів і їхніх родичів; організація і контроль політично-масової роботи з репатріантами.

Обласні приймально-розподільчі пункти (ПРП) здійснювали організований прийом і розподіл репатріантів у регіоні довоєнного проживання: зустрічали, реєстрували їх, проводили санітарну обробку, харчували, надавали тимчасове помешкання, проводили політичну агітацію репатріантів, речове та грошове забезпечення. Структурно-організаційні зміни в мережі і штатах обласних ПРП

зумовлювалися як динамікою руху репатріантів так і шляхами їх перевезення на батьківщину.

– Незважаючи на труднощі повоєнного часу працівники органів репатріації у порівняно стислі терміни забезпечили організоване повернення громадян на батьківщину. При цьому, з різних причин, не вдалося уникнути негативних, а часто ганебних явищ – відкритої і прихованої недовіри, байдужого, недобррозичливого, бездушного та жорстокого ставлення до репатріантів з боку військових, працівників спецслужб, чиновників державних і господарських органів, пересічних громадян. У повоєнній історії «переміщених осіб» ці факти стали нормою життя.

Виконана дисертація лише відкриває порушену проблему для дослідження. Окремого вивчення у майбутньому потребують аспекти організації та проведення «державної перевірки» і фільтрації репатріантів, агітаційно-пропагандистської роботи органів репатріації, трудового використання репатріантів, територіальні і галузеві проблеми їх соціальної адаптації.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Мелешко Н.Б. Організація транспортної інфраструктури перевезення репатріантів територією Української РСР у 1945 році / Н.Б. Мелешко // Волинські історичні записки: Зб. наук. праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 9. – С. 99-105.

2. Мелешко Н.Б. Організація перевезення «переміщених осіб» територією Української РСР на початковому етапі репатріації (вересень-грудень 1944р.) // Вісник академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2013. – № 1. – С. 139-143.

3. Мелешко Н.Б. Особливості перевезення репатрійованих громадян територією Української РСР (1946-1953 рр.) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – К., 2013. – № 69. – С. 134-138.

4. Мелешко Н.Б. Відділи у справах репатріації виконкомів обласних Рад Української РСР (1945-1953): організація, функції, діяльність / О.В. Потильчак, Н.Б. Мелешко // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – № 262. – Черкаси: Черкаський національний університет імені Б. Хмельницького, 2013. – С. 114-122.

5. Мелешко Н.Б. Проверка и фильтрация «перемещенных лиц» на территории Украинской ССР в начальный период репатриации (сентябрь-декабрь 1944 г.) / Н.Б. Мелешко // Вестник института: преступление, наказание, исправление. Научно-практический журнал Вологодского института права и экономики Федеральной службы исполнения наказаний Российской Федерации. – 2013. – № 1 (21). – С. 84-87.

6. Мелешко Н. Створення органів репатріації «переміщених осіб» на Житомирщині у 1945 р. / Н.Б. Мелешко, О.В. Потильчак // Матеріали V Волинської міжнародної історико-краєзнавчої конференції (м. Житомир, 9-10 листопада 2012 р.): Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 194-197.

7. Мелешко Н.Б. Розвиток мережі прикордонних збірно-пересильних пунктів Народного комісаріату оборони (Міністерства збройних сил) СРСР у системі репатріаційних органів Української РСР (1946-1951 рр.) / Н.Б. Мелешко, О.В. Потильчак // Війна. Окупація. Пам'ять: Примусові робітники з України в окупованій Європі: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Київ, 27 вересня 2012 р. / Український інститут національної пам'яті, Інститут історії України НАН України; упоряд.: Р.І. Пилявець, В.М. Яременко. – К.: НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 159-168.

8. Мелешко Н.Б. Обласні приймально-розподільчі пункти в системі органів репатріації переміщених осіб на території Української РСР у 1945 р. // Драгоманівські історичні студії: зб. наук. праць молодих істориків / відп. ред. і упор. О.В. Потильчак, І.Г. Ветров, О.О. Сушко. – К.: Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова, 2013. – Вип. 1(5). – С. 336-344.

АНОТАЦІЇ

Мелешко Н.Б. Система органів репатріації «переміщених осіб» на території Української РСР (1944-1953): організація, структура, функціонування. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2014.

У дисертації комплексно досліджено передумови, причини, практичні завдання і особливості організації, розбудови, функціонування та ліквідації радянських управлінських органів і установ репатріації переміщених осіб на території Української РСР на завершальному етапі Другої світової війни і в повоєнний період. На основі опрацьованої джерельної бази розглянуто передумови, причини та обставини створення в Україні системи радянських органів репатріації; обґрунтовано періодизацію їх діяльності на території республіки; з'ясовано особливості функціонування прикордонних перевірконо-фільтраційних пунктів НКВС СРСР і збірно-пересильних пунктів НКО СРСР; висвітлено специфіку організації транспортування репатріантів. Дисертантці вдалося виявити загальні риси і особливості діяльності всередині вертикалі відділів репатріації виконавчих органів влади в 1944-1953 рр.; простежити специфіку роботи обласних приймально-розподільчих пунктів.

Ключові слова: «переміщені особи», репатріація, перевірконо-фільтраційні пункти, приймально-пересильні пункти, відділи у справах репатріації, приймально-розподільчі пункти.

Мелешко Н.Б. Система органов репатриации «перемещенных лиц» на территории Украинской ССР (1944-1953): организация, структура, функционирование. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

В диссертации, впервые в исторической науке, предпринята попытка комплексного исследования особенностей организации, развития и функционирования системы советских учреждений репатриации в пограничной полосе Украины, центральных и региональных управленческих структур репатриации в 1944-1953 гг., прослежены их структурно-организационные изменения.

Автором исследованы предпосылки, причины, практические задачи и особенности организации, функционирования и ликвидации советских управленческих органов и учреждений репатриации перемещённых лиц на территории Украинской ССР в завершающий период Второй мировой войны и в послевоенное время. На основе изучения источников и специальной литературы, рассмотрены предпосылки, причины и ход создания на Украине системы советских органов репатриации; обосновано периодизацию их деятельности на территории республики; выяснены особенности функционирования пограничных проверочно-фильтрационных пунктов НКВД СССР и сборно-пересыльных пунктов НКО СССР; освещена специфика организации транспортировки репатриантов. Диссертантке удалось выявить общие черты и особенности деятельности внутри вертикали отделов репатриации исполнительных органов власти в 1944-1953 гг.; проследить специфику работы областных приёмно-распределительных пунктов.

Основной предпосылкой для создания на территории Украины системы учреждений репатриации стало начало освобождения от нацистской оккупации стран Центральной Европы. Украина имела наибольшую среди других республик СССР долю потенциальных репатриантов, удобное для организации пунктов и лагерей репатриации пограничное положение и важное транзитное значение, а ее экономика нуждалась в трудовых ресурсах. В истории создания и функционирования органов и учреждений репатриации в УССР выделяются три хронологических этапа. На первом (август 1944-го – начало июня 1945 г.) были созданы Отдел по делам репатриации СНК, подчинённые ему областные отделы репатриации, сеть пограничных проверочно-фильтрационных и сборно-пересыльных пунктов и областных ПРП. На втором этапе деятельности (июнь 1945 г. – начало 1946 г.) репатриационные структуры приняли больше всего репатриантов. Третий период работы органов репатриации (1946 г. – начало 1953 г.) характеризуется значительным спадом потока возвращающихся граждан и его фактическим прекращением.

Проверочно-фильтрационные пункты НКВД СССР проводили проверку и фильтрацию репатриантов, а в части материально-технического обеспечения были подотчётны правительству УССР. Сборно-пересыльные пункты создавались НКО СССР при соответствующих военных округах, а их материально-техническое обеспечение, имущественное снабжение, питание и медицинское обслуживание репатриантов возлагалось на армию.

Центральным органом системы репатриации в УССР стал Отдел по делам репатриации СНК, который организовывал, координировал и контролировал процесс возвращения, обустройства и социальной адаптации репатриантов.

Областные приёмно-распределительные пункты (ПРП) осуществляли организованный прием и распределение репатриантов в регионе их довоенного проживания: встречали, регистрировали их, проводили санитарную обработку, кормили, давали временное жильё, проводили политическую агитацию репатриантов, вещевое и денежное довольствие.

В диссертации определены аспекты проблемы, требующие изучения в будущем: организация и проведение государственной проверки и фильтрации репатриантов, агитационно-пропагандистская работа органов репатриации, трудовое использование репатриантов, территориальные и отраслевые проблемы их социальной адаптации.

Ключевые слова: «перемещённые лица», репатриация, проверочно-фильтрационные пункты, приёмно-пересыльные пункты, отделы по делам репатриации, приёмно-распределительные пункты.

Meleshko N. B. The system of repatriation «displaced persons» in the Ukrainian SSR (1944-1953): organization, structure, functioning. – Manuscript.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – National Pedagogical Drahomanov University – Kyiv, 2014.

Preconditions, causes, practical tasks and features of the organization, development, functioning and liquidation of the Soviet administrative structures and institutions of repatriation of displaced persons in the Ukrainian Soviet Socialist Republic at the final stages of World War II and the postwar period have been comprehensively studied. Background, cause and circumstances of the creation of the Soviet system of repatriation in Ukraine have been considered on the basis of the processed sources; periodization of the activities on the territory of the republic has been substantiated; features of functioning of boundary filtrational centers of USSR NKVD and transit centers of USSR NKO have been found out; specifics of transporting of returnees has been shown. The author was able to identify common features and characteristics of activities inside of the vertical of the repatriation's department of the executive authorities in 1944-1953 and follow the specifics of regional distribution centers.

Keywords: «displaced persons», repatriation, filtrational centers, transit centers, repatriation's department, distribution centers.